

आंगनवाडी कार्यकर्त्यांचा स्त्री सशक्तीकरणातील योगदान : एक गहन आणि विस्तृत विश्लेषण

डॉ. हितेश माणिक दडमल

सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र विभाग)

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ
नागपूर

श्रीमती. भारती नरेंद्र वानखेडे

संशोधक विद्यार्थिनी

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ
नागपूर

• सारांश-

आंगनवाडी कार्यकर्त्या भारताच्या ग्रामीण आणि शहरी गरिबीच्या पट्ट्यातील विकासाच्या कथेचा एक अविभाज्य भाग आहेत. १९७५ मध्ये सुरू झालेल्या एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) योजनेच्या माध्यमातून त्या काम करतात. या शोधनिबंधात मी त्यांच्या कामगिरीचा महिला सक्षमीकरणाशी असलेला संबंध बारकाईने तपासला आहे. दुय्यम डेटा, सरकारी अहवाल आणि विविध संशोधनांचा वापर करून मी दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे की, या कार्यकर्त्या केवळ बाल पोषण आणि आरोग्य सेवा पुरवत नाहीत तर स्वतः महिला असल्याने इतर महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि वैयक्तिक सक्षमीकरणात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. हा लेख ग्रामीण भारतातील स्त्री सशक्तीकरणाच्या संकल्पनेत आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेची एक गहन आणि विमर्शात्मक चर्चा करतो. आयसीडीएस योजनेच्या एका विस्तृत दृष्टिकोनातून, हा अभ्यास शोधतो की आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची कामगिरी केवळ पोषण आणि आरोग्याच्या सेवा पुरवण्यापुरती मर्यादित नसून, ती स्त्रींच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय एजन्सीच्या निर्माणात एक महत्वाचा भूमिका बजावते. दुय्यमी आकडेवारी, सरकारी अहवाल आणि संबंधित साहित्याचा आधार घेऊन, हा लेख तीन प्रमुख उद्दिष्टांवर केंद्रित आहे: प्रथम, कार्यकर्त्यांच्या वैयक्तिक जीवनावर होणारा प्रभाव; दुसरा, त्यांच्या समुदायातील स्त्रींवरील प्रभाव; आणि तिसरा, या संपूर्ण प्रक्रियेतील संरचनात्मक अडथळे. हा लेख वाद करतो की, जरी आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची भूमिका अनेक मर्यादांनी घेरलेली असली तरीही, ती स्त्री सशक्तीकरणाच्या एका अप्रत्याशित आणि व्यावहारिक मार्गाची प्रतिनिधित्व करते, जिथे अधिकार आणि प्रभाव हळूहळू आणि संवादात्मकरित्या निर्माण होतात.

• प्रस्तावना-

भारतातील ग्रामीण आरोग्य आणि पोषण व्यवस्थेत आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची भूमिका एक अत्यंत महत्वाची आणि मान्यता मिळालेली आहे. १९७५ मध्ये सुरू झालेल्या आंगनवाडी योजनेचा मुख्य उद्देश बालपोषण दुर्बलता, शिशु मृत्यू दर आणि गर्भवती आणि स्त्रींची आरोग्य समस्या सोडवणे हा आहे. या योजनेत, एक आंगनवाडी कार्यकर्ता तिच्या समुदायातील बालबालिकांचे पोषण, शिक्षण आणि आरोग्य लक्षात घेण्यासाठी जबाबदार असते. तथापि, या संस्थेचा एक गौण परिणाम आहे जो कमी चर्चित आहे, तो म्हणजे स्त्री सशक्तीकरण. आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची भूमिका त्यांच्या वैयक्तिक आणि सामूहिक एजन्सीच्या विकासात एक विशिष्ट भूमिका बजावते. या लेखाचा उद्देश या भूमिकेची एक गहन आणि विमर्शात्मक चर्चा करणे हा आहे. आम्ही स्त्री सशक्तीकरणाच्या संकल्पनेला एक सरळ आर्थिक प्रगतीच्या दृष्टीने न विचारता, एक बहुआयामी प्रक्रिया म्हणून विचारात घेतो, ज्यात सामाजिक स्थिती, निर्णय घेण्याची क्षमता, आणि सामुदायिक अधिकार यांचा समावेश होतो. या लेखात, आम्ही आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेचा विचार करताना त्यांच्या जीवनातील वास्तविक उदाहरणे आणि त्यांच्या संघर्षांचा आधार घेऊन, एक विचारशील आणि मानवी दृष्टिकोन राखण्याचा प्रयत्न आहे. **NFHS-5** सारख्या सर्वेक्षणांमधून मिळालेल्या आकडेवारीनुसार, आंगनवाडी केंद्र असलेल्या भागात बालकुपोषण आणि मातृ आरोग्य सुधारले आहे. मात्र, कमी मानधन, कामाचा अतिरिक्त भार आणि अपुरे प्रशिक्षण यामुळे त्यांची पूर्ण क्षमता वापरली जात नाही. हा अभ्यास एक गोष्ट स्पष्ट करतो की, धोरणात्मक बदल झाल्यास या कार्यकर्त्या महिला सक्षमीकरणाची एक मजबूत शक्ती बनू

शकतात. तरीही, मी येथे एक सूक्ष्म टीका करतो की, सक्षमीकरणाची प्रक्रिया एकट्या अंगणवाडी कार्यकर्त्यांवर अवलंबून नाही. ती इतर योजनांसोबत एकत्रितपणे काम करते.

- **मुख्य शब्द-**

अंगणवाडी कार्यकर्त्या, महिला सक्षमीकरण, ICDS योजना, ग्रामीण महिला विकास, लिंग समानता, पोषण सुरक्षा, सामाजिक न्याय, सरकारी योजना

- **अभ्यासाचे उद्दिष्टे-**

या अभ्यासाची खालील उद्दिष्टे आहेत:

1. आंगणवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेचा त्यांच्या वैयक्तिक जीवनावर झालेला आर्थिक आणि सामाजिक प्रभाव विश्लेषण करणे.
2. आंगणवाडी कार्यकर्त्यांच्या स्थानाने त्यांच्या समुदायातील इतर स्त्रींवर कसा प्रभाव टाकला आहे आणि त्यांनी आरोग्य नियमांवर कसे आवाहन दिले आहे याचा अभ्यास करणे.
3. आंगणवाडी कार्यकर्त्यांच्या सशक्तीकरणाच्या मार्गातील संरचनात्मक, कामातील मुख्य आव्हाने आणि प्रणालीगत अडथळे ओळखणे आणि त्यांचे विश्लेषण करणे.
4. अंगणवाडी कार्यकर्त्यांच्या कामामुळे महिलांना होणारे आर्थिक लाभ, सामाजिक मान्यता आणि वैयक्तिक आत्मविश्वास यांचा आढावा घेणे.
5. आंगणवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेवरील एक विस्तृत डेटा रिपोर्ट तयार करणे आणि त्यातून निष्कर्ष काढणे.

- **गृहीतके -**

हा अभ्यास खालील परिकल्पनेवर (गृहीत) आधारित आहे:

आंगणवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेमुळे, जरी त्यांचे पारिश्रमिक कमी आणि कामाचा भार जास्त असला तरीही, त्यांच्या वैयक्तिक आणि सामूहिक स्तरावर स्त्री सशक्तीकरण होते. या सशक्तीकरणाचा आधार त्यांना मिळणारी सामाजिक वैधता, सार्वजनिक ओळख, आणि आर्थिक स्वायत्ततेचा एक छोटासा भाग आहे. त्यांच्या भूमिकेमुळे त्यांच्या समुदायातील स्त्रींच्या आरोग्य आणि शिक्षणासंबंधी जागृती वाढते, ज्यामुळे एक सकारात्मक परिवर्तनाची लाट उभी राहते. अंगणवाडी कार्यकर्त्यांचा सक्रिय सहभाग ग्रामीण भागातील महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या विविध निर्देशांकांमध्ये सकारात्मक बदल घडवतो. ही परिकल्पना या लेखातील विस्तृत विश्लेषणाद्वारे पुष्टी करण्यात येईल.

- **साहित्याचा अवलोकन आणि समीक्षा-**

आंगणवाडी योजनेवर आधारित अनेक अभ्यास झाले आहेत. काही अभ्यास या योजनेच्या स्त्री सशक्तीकरणावरील प्रभाव, पोषण आणि आरोग्य परिणामांवर लक्ष केंद्रित करतात, तर इतर काही अभ्यास या योजनेच्या कार्यान्वयनातील आव्हानांवर चर्चा करतात. उदाहरणार्थ, **कुमार (२०१६)** यांनी दाखवले आहे की कार्यकर्त्यांना अपुरी प्रशिक्षण आणि अपुरे संसाधने मिळतात. दुसरीकडे, ****सक्सेना (२०१८)**** यांनी सूचित केले आहे की या योजनेमुळे बालपोषणात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. **घोष (२०२०)** यांनी आंगणवाडी कार्यकर्त्यांच्या जीवनातील "दुहेरी भार" या समस्येचा उल्लेख केला आहे, जिथे त्यांना घरगुती काम आणि बाहेरची नोकरी दोन्ही चालवावी लागतात. **पटेल आणि देसाई (२०१९)** यांनी वाद केला आहे की आंगणवाडी कार्यकर्त्यांची भूमिका त्यांना सामाजिक मूलधन निर्माण करण्यास मदत करते, ज्यामुळे त्यांना स्थानिक सत्ता रचनांमध्ये प्रवेश मिळतो. हा लेख या दोन्ही दृष्टिकोनांवर आधारित आहे, परंतु त्यात एक नवीन आयाम घालतो: संवादात्मक सशक्तीकरण. या संकल्पनेनुसार, सशक्तीकरण ही एक सरळ रेषेतील प्रक्रिया नसून एक गुंतागुंतीची, सतत चालू असणारी प्रक्रिया आहे, जिथे फायदे आणि अडथळे एकाच वेळी असतात.

- **उपलब्ध साहित्याचा सखोल अहवाल आढावा-**

- **NITI Aayog** च्या २०२० च्या मूल्यांकन अहवालात अंगणवाडी केंद्रांच्या कामगिरीचे सकारात्मक मूल्यमापन केले आहे. त्यात सांगितले आहे की, केंद्रे असलेल्या भागात बालकांच्या विकास निर्देशांक १५

टक्क्यांनी सुधारले. **NFHS-5** (२०१९-२१) मध्ये स्पष्ट झाले की, अंगणवाडी सुविधा असलेल्या जिल्ह्यांत बालकुपोषण ३८ टक्क्यांवरून ३२ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले.

- **Ministry of Women and Child Development** च्या २०२२-२३ च्या वार्षिक अहवालात १३.९ लाख कार्यकर्त्या ८.५ कोटी लाभार्थींना सेवा देत असल्याचे नमूद आहे. World Bank च्या २०१९ च्या ICDS मूल्यांकन अहवालात असे दाखवले आहे की, स्थानिक स्तरावर काम करणाऱ्या महिलांमुळे समुदाय स्तरावर विश्वास वाढतो.
- **Economic & Political Weekly** मधील २०१८ च्या एका लेखात डॉ. जयती घोष यांनी कमी मानधनामुळे होणाऱ्या थकव्याबद्दल लिहिले आहे. त्याचप्रमाणे, **Indian Journal of Gender Studies** (२०२१) मध्ये प्रकाशित झालेल्या अभ्यासात अंगणवाडी कार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून महिला नेतृत्व कसे विकसित होते यावर सर्व स्रोतांचा विचार करताना एक गोष्ट जाणवली की, सकारात्मक चित्र असले तरी व्यवहारातील अडचणींकडे दुर्लक्ष करणे योग्य नाही.
- **संशोधन पद्धत-**

हा अभ्यास गुणात्मक आणि व्याख्यात्मक दृष्टिकोन अवलंबून आहे. मुख्यतः दुय्यम डेटा विश्लेषण पद्धतीवर आधारित आहे. ही पद्धत दुय्यमी आकडेवारीच्या विश्लेषणावर आधारित आहे, ज्यात सरकारी अहवाल (उदा. महिला आणि बालविकास मंत्रालय), आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल (उदा. यूनिसेफ, जग बँक), आणि शैक्षणिक जर्नल्समधील लेख समाविष्ट आहेत. या आकडेवारीचा वापर करून आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेचा स्त्री सशक्तीकरणावरील प्रभाव समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. २०१५ ते २०२४ या कालावधीतील सरकारी अहवाल, **NFHS-5**, **NFHS-4**, **ICDS** प्रगती अहवाल, **NITI Aayog** दस्तऐवज आणि १० हून अधिक शैक्षणिक जर्नल्सचा वापर केला. संमणकाचे चे गुणात्मक विषयगत विश्लेषण आणि परिमाणात्मक आकडेवारी विश्लेषण केले. प्राथमिक सर्वेक्षण नसल्याने काही मर्यादा आहेत, पण उपलब्ध समंक पुरेसा विश्वासार्ह आणि व्यापक आहे. या अभ्यासात एक सैद्धांतिक आण्विकरण (SWOT Analysis) देखील समाविष्ट केले आहे, ज्याद्वारे आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेच्या शक्ती, कमतरता, संधी आणि धोके यांचे विश्लेषण केले आहे. या लेखात, एक विस्तृत डेटा रिपोर्ट तयार केली आहे, ज्यात विविध राज्यांतील आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची संख्या, भत्ते, आणि इतर आकडेवारीचा समावेश आहे.

- **आंगनवाडी कार्यकर्त्यांचे स्त्री सशक्तीकरणातील योगदान: दुय्यमी आकडेवारीचे विश्लेषण-**

१. आर्थिक एजन्सी आणि आत्मनिर्भरता-

आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेचा सर्वात प्रत्यक्ष फायदा आर्थिक आहे. जरी त्यांचा भत्ता (बहुतेकदा ₹५,००० ते ₹ ८,००० प्रतिमास) अत्यंत कमी आहे, तरीही तो अनेक महिलांसाठी घरातील एकमेव आणि स्वतंत्र उत्पन्नाचा स्रोत आहे. हे उत्पन्न त्यांना घरातील आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत एक स्वर देते. उदाहरणार्थ, एका आंगनवाडी कार्यकर्त्याने तिच्या उत्पन्नाचा वापर तिच्या मुलीच्या शिक्षणासाठी केला असेल, जो तिच्या कुटुंबातील एक महत्वाचा निर्णय आहे. या उत्पन्नामुळे त्यांना घरातील पुरुष सदस्यांवर अवलंबून राहावे लागत नाही. त्यामुळे, त्यांना वैयक्तिक खरेदी करण्याची स्वायत्तता मिळते, जसे की त्यांच्या आरोग्यासाठी औषधे खरेदी करणे किंवा त्यांच्या आपल्या छोट्या गरजांसाठी पैसे वापरणे. ही एक छोटी पण महत्वाची आर्थिक स्वायत्तता आहे. तथापि, ही स्वायत्तता पूर्ण नसून, एक संवादात्मक प्रक्रिया आहे. उदाहरणार्थ, एका आंगनवाडी कार्यकर्त्याने तिच्या उत्पन्नाचा वापर तिच्या आपल्या शिक्षणासाठी केला असेल, परंतु तिचे पती त्याचा विरोध करू शकतो. अशा परिस्थितीत, तिला तिच्या भूमिकेचा आधार घेऊन तिचा निर्णय राबवून घ्यावा लागतो. ही प्रक्रिया एक लहान पण महत्वाची जिंक आहे. तसेच, त्यांच्या उत्पन्नामुळे त्यांच्या कुटुंबातील आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा स्वर वाढतो. उदाहरणार्थ, एका आंगनवाडी कार्यकर्त्याने तिच्या उत्पन्नाचा वापर तिच्या घराच्या दुरुस्तीसाठी केला असेल, जो तिच्या कुटुंबातील एक महत्वाचा निर्णय आहे. हे दर्शवते की त्यांचे आर्थिक योगदान त्यांच्या कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत एक महत्वाची भूमिका बजावते.

२. सामाजिक स्थिती आणि ओळख-

आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेने त्यांना सामुदायिक स्तरावर एक नवीन ओळख दिली आहे. त्यांना "शिक्षिका" किंवा "दीदी" (बहीण) म्हणून संबोधले जाते, जी उपाधी आदर आणि अधिकार वाहते. ही ओळख त्यांना गृहस्थानापेक्षा बाहेर जाण्याची, सामुदायिक बैठकांमध्ये सहभागी होण्याची आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांशी संवाद साधण्याची संधी देते. उदाहरणार्थ, एका गावातील आंगनवाडी कार्यकर्त्याने स्थानिक पंचायतील बैठकेत भाग घेतला आणि गावातील नलकुव्याची दुरुस्ती करण्यासाठी विनंती केली. तिच्या भूमिकेमुळे तिच्या विनंतीला गंभीरपणे घेण्यात आले. हा एक सामान्य उदाहरण आहे जिथे आंगनवाडी कार्यकर्त्यांनी त्यांच्या सामाजिक स्थितीचा वापर करून सामुदायिक समस्यांवर लक्ष केंद्रित केले. तथापि, ही सामाजिक स्थिती नेहमीच सकारात्मक नसते. काही वेळा, पुरुषप्रधान समाजात त्यांच्या भूमिकेवर प्रश्न उठवले जातात, कारण त्यांना सार्वजनिक स्थानात इतर पुरुषांशी संवाद साधावा लागतो. अशा परिस्थितीत, त्यांना त्यांच्या भूमिकेचा आधार घेऊन त्यांचा विरोध करावा लागतो, जो एक अडथळा आहे. तसेच, त्यांच्या सामाजिक स्थितीमुळे त्यांना त्यांच्या समुदायातील स्त्रियांसाठी एक आदर्श बनण्याची जबाबदारी येते. उदाहरणार्थ, एका आंगनवाडी कार्यकर्त्याने तिच्या समुदायातील स्त्रियांना शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगितले आणि त्यांच्या मुलींना शाळेत घेऊन जाण्यासाठी प्रेरित केले. हे दर्शवते की त्यांच्या सामाजिक स्थितीचा वापर त्यांच्या समुदायातील इतर स्त्रियांच्या सशक्तीकरणासाठी होतो.

३. माहितीचा स्रोत आणि सामुदायिक नेत्री-

आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची भूमिका केवळ सेवा वितरणापुरती मर्यादित नाही. त्या सरकारी योजनांच्या बाबतीत एक महत्त्वाची माहितीची स्रोत बनतात. त्यांच्या माध्यमातून स्त्रियांना जननी सुरक्षा योजना, प्रसूती सूट, आणि इतर सामाजिक सुरक्षा योजनांबद्दल माहिती मिळते. या माहितीच्या प्रवाहामुळे, स्त्रियांना त्यांच्या अधिकारांबद्दल जागृती येते. त्यांच्या नेतृत्वाखाली, अनेकदा स्वयंसहाय्य गट तयार होतात, ज्यामुळे सामूहिक आर्थिक क्रिया उभारली जाते. उदाहरणार्थ, एका गावातील आंगनवाडी कार्यकर्त्याने एक स्वयंसहाय्य गट तयार केला आणि त्या गटाने मधुमेहाची औषधे विक्री करण्यास सुरुवात केली. या गटामुळे त्या स्त्रियांना एक छोटे पण नियमित उत्पन्न मिळू लागले. हे दर्शवते की आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची भूमिका एका सामुदायिक नेत्रीची आहे. तथापि, ही नेतृत्वाची भूमिका नेहमीच सोपी नसते. त्यांना स्थानिक राजकारणी, जमीनदार आणि इतर सत्ताधारी व्यक्तींशी संघर्ष करावा लागतो. उदाहरणार्थ, एका गावातील आंगनवाडी कार्यकर्त्याने एक स्वयंसहाय्य गट तयार केला, परंतु स्थानिक जमीनदाराने त्या गटाला जमीन देण्यास नकार दिला. अशा परिस्थितीत, तिला तिच्या सामुदायिक नेतृत्वाचा आधार घेऊन त्याचा विरोध करावा लागतो. हा एक अडथळा आहे. तसेच, त्यांच्या नेतृत्वामुळे त्यांच्या समुदायातील स्त्रियांच्या जीवनात एक सकारात्मक बदल येतो. उदाहरणार्थ, एका आंगनवाडी कार्यकर्त्याने तिच्या समुदायातील स्त्रियांना एकत्र करून एक स्वयंसहाय्य गट तयार केला, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक स्वायत्तता मिळाली. हे दर्शवते की त्यांच्या नेतृत्वामुळे त्यांच्या समुदायातील स्त्रियांचे सशक्तीकरण होते.

• आंगनवाडी सेविकांचे आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण हा एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) योजनेचा एक महत्त्वाचा पैलू-

एकात्मिक बाल विकास सेवा आयसीडीएस हा एकमेव प्रमुख राष्ट्रीय कार्यक्रमाची शून्य ते सहा वर्षांखालील मुलांना गरज जा पूर्ण करण्यासाठी तयार केला जातो तो लहान मुलांना व पूरक पोषण आरोग्यसेवा आणि शालेय पूर्ण शिक्षण यासाठी सेवांचा एकात्मिक पॅकेज प्रदान करण्याचा प्रयत्न करणे कारण मुलांच्या आरोग्य आणि पोषण गजा त्यांच्या आईच्या गुंजापासून वेगळ्या पद्धतीने पूर्ण केल्या जाऊ शकतात हा कार्यक्रम किशोरवयीन मुली गर्भवती महिला आणि स्थान करणाऱ्या मतासाठी तयार करण्यात आला आहे-

आंगनवाडी सेविकांचे आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरणाबाबतची सद्यस्थिती आणि उपाय खालीलप्रमाणे आहेत:

- **आर्थिक सक्षमीकरण (Financial Empowerment):**
- **मानधनात वाढ:** अंगणवाडी सेविकांच्या मानधनात (honorarium) वाढ करण्याची मागणी सातत्याने केली जात आहे. महाराष्ट्रात २० टक्के वाढीची घोषणा झाली असली, तरी अनेक सेविका सरसकट १५,००० रुपये मानधनाची मागणी करत आहेत.
- **प्रोत्साहन भत्ता (Incentive):** कामावर आधारित, पोषण ट्रॅकरच्या वापरासाठी दरमहा अतिरिक्त प्रोत्साहन भत्ता देण्याची तरतूद आहे.
- **सद्यस्थिती:** सध्या अनेक ठिकाणी १३,००० रुपयांपर्यंत रोख मानधन मिळत आहे, आणि प्रलंबित प्रोत्साहन भत्ता मिळवण्याबाबत प्रयत्न सुरू आहेत.
- **सामाजिक सक्षमीकरण (Social Empowerment):**
- **आरोग्य आणि शिक्षण:** अंगणवाडी सेविका मुलांच्या पूर्व-शालेय शिक्षणासह, आरोग्य, पोषण आणि लसीकरणाची जबाबदारी सांभाळतात.
- **कोविड-१९ आणि आरोग्य:** त्यांनी कोविड कालावधीत आणि इतर आरोग्य मोहिमांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.
- **पोषण ट्रॅकर:** पोषण ट्रॅकर ॲपच्या माध्यमातून डिजिटल सक्षमीकरणावर भर दिला जात आहे, परंतु हे ॲप मराठीत नसल्याने किंवा तांत्रिक अडचणींमुळे काही आव्हाने आहेत.
- **प्रशिक्षण:** अंगणवाडी सेविकांसाठी कार्यशाळा आयोजित करून त्यांना कायदेशीर हक्क (उदा. पॉक्सो कायदा) आणि सामाजिक विषयांवर माहिती दिली जाते.
- **सक्षमीकरण (Empowerment):**
अंगणवाडी सेविका स्वतःच महिला सक्षमीकरणाचे प्रतीक आहेत. त्यांना योग्य प्रशिक्षण आणि संसाधने मिळाल्यास (उदा. नवीन अभ्यासक्रम साहित्य), त्या अधिक प्रभावीपणे काम करू शकतात आणि समाजाला सशक्त करू शकतात.
थोडक्यात, अंगणवाडी सेविका या ग्रामीण भागातील आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक विकासाचा कणा आहेत, ज्यामुळे एका सशक्त आणि सक्षम समाजाची निर्मिती होते.
- **मुख्य आव्हाने:**
 1. **मानधन:** मानधन वाढीची मागणी अजूनही पूर्ण न झाल्याने आर्थिक असुरक्षितता.
 2. **तांत्रिक समस्या:** पोषण ट्रॅकरचा वापर, तांत्रिक दोष आणि भाषेची अडचण.
- **अंगणवाडी सेविकांच्या सक्षमीकरणाचे मुख्य पैलू:**
 1. **पोषण आणि आरोग्य:** कुपोषित बालके, किशोरवयीन मुली, गर्भवती आणि स्तनदा मातांना पोषण सहाय्य पुरवणे (पोषण 2.0 अंतर्गत).
 2. **पूर्व-प्राथमिक शिक्षण:** ३ ते ६ वयोगटातील मुलांना खेळातून शिक्षण देणे.
 3. **जागरूकता आणि मार्गदर्शन:** ग्रामीण महिलांना आरोग्य, स्वच्छता आणि पोषणाबद्दल मार्गदर्शन करणे.
 4. **तंत्रज्ञानाचा वापर:** कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि व्हर्चुअल रिअॅलिटी (VR) सारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून शिक्षणात सुधारणा करणे.
 5. **सामाजिक सुरक्षा:** अंगणवाडी सेविका आणि मदतनीस यांच्या वेतनामध्ये वाढ करणे आणि त्यांच्या समस्या सोडवणे.
- **अंगणवाडी सेविकांची भूमिका:**
 1. **आरोग्य कर्मचारी:** लसीकरण, आरोग्य तपासणी आणि बालकांच्या आरोग्यावर लक्ष ठेवणे.

2. **शिक्षक:** मुलांना शाळेसाठी तयार करणे आणि त्यांचा सर्वांगीण विकास साधणे.
3. **समुदाय कार्यकर्ता:** महिला आणि बालकांच्या समस्या समजून घेणे आणि त्यांना सरकारी योजनांची माहिती देणे.
4. **पोषण समुपदेशक:** कुटुंबांना संतुलित आहाराचे महत्त्व पटवून देणे.

एकंदरीत, अंगणवाडी सेविका सक्षमीकरण म्हणजे त्यांना अधिक प्रभावीपणे काम करण्यासाठी आवश्यक ज्ञान, साधने आणि पाठिंबा देऊन, समाजाच्या तळागाळातील घटकांपर्यंत पोहोचणे आणि त्यांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडवणे होय.

- **अंगणवाडी सेविका सक्षमीकरण (Anganwadi Sevika Empowerment)** भारत सरकारच्या एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) योजनेअंतर्गत एक अत्यंत महत्वाचा भाग आहे, ज्याचा उद्देश अंगणवाडी सेविकांची कार्यक्षमता आणि त्यांचे जीवनमान उंचावणे हा आहे.
- **शिक्षण आणि प्रशिक्षण (Education & Training):** नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP) नुसार, अंगणवाडी सेविकांना आता 'शिक्षिकेची' भूमिका दिली जात आहे. त्यांना ६ महिने ते १ वर्षांचे विशेष 'बालशिक्षण प्रशिक्षण' अनिवार्य केले आहे, जेणेकरून त्या मुलांना उत्तम प्रकारे शिकवू शकतील.
- **सक्षम अंगणवाडी आणि पोशन २.० (Saksham Anganwadi and Poshan 2.0):** या मोहिमेद्वारे अंगणवाडी केंद्रांचे आधुनिकीकरण केले जात आहे. यात चांगल्या सुविधा, उत्तम पोषण आहार, आणि डिजिटलायझेशनवर भर दिला आहे, ज्यामुळे सेविकांचे काम सोपे आणि प्रभावी होईल.
- **प्रशिक्षण सत्रे:** अंगणवाडी सेविकांसाठी ४ महिन्यांचा विशेष प्रशिक्षण अभ्यासक्रम चालवला जातो.
- **मुख्य सेविका (Supervisor) म्हणून पदोन्नती:** अनेक ठिकाणी अंगणवाडी सेविकांना मुख्य सेविका (Supervisor) म्हणून पदोन्नती देण्याची प्रक्रिया राबवली जाते.
- **तांत्रिक सक्षमीकरण (Technical Empowerment):** अंगणवाडी सेविकांना स्मार्टफोन आणि ऑप्स (उदा. पोशन ट्रॅकर) द्वारे अहवाल सादर करण्याचे प्रशिक्षण दिले जात आहे, ज्यामुळे कागदपत्रांचे काम कमी होईल.
- **मानधन आणि इतर लाभ (Remuneration):** अंगणवाडी सेविकांच्या मानधनात वाढ करण्याची मागणी आणि प्रयत्न सातत्याने सुरू असतात.
- **समंक रिपोर्ट: आंगनवाडी कार्यकर्त्यांचे स्थितीचे विश्लेषण-**
आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या स्थितीचे एक विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत करतो. ही आकडेवारी विविध सरकारी अहवाल, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल आणि शैक्षणिक साहित्याचा आधार घेऊन तयार केली आहे. ही आकडेवारी २०२३ च्या अंतिम तपशीलांवर आधारित आहे.

१. संख्या आणि वितरण

भारतात आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची एकूण संख्या सुमारे १३ लाख आहे. ही संख्या विविध राज्यांमध्ये वेगवेगळी आहे. उदाहरणार्थ, उत्तर प्रदेश, बिहार आणि मध्य प्रदेश यांसारख्या मोठ्या राज्यांमध्ये आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची संख्या जास्त आहे. तर दक्षिणेतील राज्ये जसे की केरळ आणि तामिळनाडू येथे आंगनवाडी योजना अधिक प्रभावीपणे कार्यान्वित झाली आहे. ही आकडेवारी दर्शवते की, आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची संख्या आणि त्यांच्या भूमिकेची प्रभावकारिता राज्यानुसार बदलते.

२. पारिश्रमिक आणि आर्थिक स्थिती

आंगनवाडी कार्यकर्त्यांचा भत्ता राज्यानुसार वेगवेगळा असतो. सरासरी भत्ता ₹३,००० ते ₹५,००० प्रतिमास आहे. काही राज्यांमध्ये, जसे की केरळ आणि तामिळनाडू, भत्ता थोडा जास्त आहे. तथापि, हे पारिश्रमिक अत्यंत कमी आहे, विशेषतः जेव्हा त्यांच्या कामाचा भार आणि जबाबदारी विचारात घेतली जाते. ही आर्थिक स्थिती त्यांच्या

सशक्तीकरणाच्या मार्गात एक प्रमुख अडथळा आहे. तसेच, बहुतेक राज्यांमध्ये त्यांचा भत्ता नियमितपणे मिळत नाही, ज्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती अधिक कमजोर होते.

३. शैक्षणिक पात्रता आणि प्रशिक्षण

आंगनवाडी कार्यकर्त्यांसाठी किमान शैक्षणिक पात्रता दहावी आहे. तथापि, बहुतेक कार्यकर्त्यांची शैक्षणिक पात्रता दहावीपर्यंतच आहे. त्यांना मिळणारे प्रशिक्षण अपुरे आणि अनियमित आहे. या गोष्टीमुळे त्यांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम पडतो. तसेच, त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेमुळे त्यांना नवीन कौशल्ये शिकण्यात अडथळा येतो. उदाहरणार्थ, एका आंगनवाडी कार्यकर्त्याने तिच्या शैक्षणिक पात्रतेमुळे डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास अडथळा येतो, ज्यामुळे तिच्या कामाची कार्यक्षमता कमी होते.

४. कामाचा भार आणि जबाबदारी

आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या जबाबदारींमध्ये पोषण, पूर्व-शालेय शिक्षण, आरोग्य तपासणी, डेटा संकलन आणि इतर सरकारी योजनांचे वितरण यांचा समावेश होतो. हा भार अत्यंत जास्त आहे. त्यांना दररोज ६ ते ८ तास काम करावे लागते, परंतु त्यांच्या पारिश्रमिकात त्यांच्या कामाचा आधार घेतला जात नाही. तसेच, त्यांना घरातील काम आणि बाहेरची नोकरी दोन्ही चालवावी लागते, ज्यामुळे त्यांचा भार अधिक वाढतो. उदाहरणार्थ, एका आंगनवाडी कार्यकर्त्याने तिच्या घरातील काम आणि आंगनवाडीतील काम एकत्र करून चालवावे लागते, ज्यामुळे तिच्या आरोग्यावर परिणाम होतो.

५. सामाजिक प्रभाव

आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेमुळे सामुदायिक स्तरावर अनेक सकारात्मक बदल झाले आहेत. त्यांच्या माध्यमातून स्त्रींना आरोग्य आणि शिक्षणासंबंधी माहिती मिळते. त्यांच्या नेतृत्वाखाली स्वयंसहाय्य गट तयार झाले आहेत. तथापि, त्यांच्या भूमिकेवर राजकीय हस्तक्षेप आणि सामाजिक विरोध देखील आहे. उदाहरणार्थ, एका गावातील आंगनवाडी कार्यकर्त्याने तिच्या समुदायातील स्त्रींना आरोग्य आणि शिक्षणासंबंधी माहिती दिली, परंतु स्थानिक राजकारणींनी तिच्या या कामात अडथळा निर्माण केला. हे दर्शवते की त्यांच्या सामाजिक प्रभावावर राजकीय हस्तक्षेपाचा परिणाम होतो.

• स्वॉट विश्लेषण-

• **शक्ती (Strengths)-**

1. सामुदायिक विश्वास: आंगनवाडी कार्यकर्त्यांना त्यांच्या समुदायात विश्वास आणि स्वीकृती मिळाली आहे, ज्यामुळे त्यांना स्त्रींशी सहज संवाद साधता येतो.
2. सामाजिक ओळख: त्यांना "शिक्षिका" किंवा "दीदी" म्हणून ओळखले जाते, जी एक सामाजिक प्रतिष्ठा देते.
3. सूचना प्रवाह: त्या सरकारी योजनांच्या बाबतीत एक महत्त्वाचा सूचना प्रवाहाचा मार्ग आहेत.
4. सामुदायिक नेतृत्व: त्यांच्या भूमिकेमुळे त्यांना सामुदायिक नेतृत्व करण्याची संधी मिळते.

• **कमतरता (Weaknesses)-**

1. कमी पारिश्रमिक: अत्यंत कमी भत्ते मुळे आर्थिक स्वायत्ततेची क्षमता मर्यादित राहते.
2. अतिरिक्त कामाचा भार: त्यांना घरातील काम आणि बाहेरची नोकरी दोन्ही चालवावी लागतात.
3. प्रशिक्षणाचा अभाव: बहुतेकदा त्यांना अपुरे प्रशिक्षण मिळते, ज्यामुळे त्यांच्या भूमिकेची संपूर्ण क्षमता वापरता येत नाही.
4. संस्थात्मक समर्थनाचा अभाव: त्यांना वरच्या पातळीवरून अपुरे समर्थन मिळते.

• **संधी (Opportunities)-**

1. डिजिटलीकरण: त्यांना डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून प्रशिक्षण देऊन त्यांची कार्यक्षमता वाढवता येऊ शकते.

2. सामूहिक कार्य: स्वयंसहाय्य गट आणि सहकारी संस्था तयार करून त्यांचे आर्थिक स्थर सुधारता येऊ शकते.
3. अतिरिक्त जबाबदारी: त्यांना नवीन आरोग्य योजनांचे वितरण आणि नियंत्रण करण्याची जबाबदारी देऊन त्यांची भूमिका वाढवता येऊ शकते.
4. प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास: त्यांना अधिक प्रशिक्षण देऊन त्यांची क्षमता वाढवता येऊ शकते.

• **धोके (Threats)-**

1. राजकीय हस्तक्षेप: राजकीय पक्षांच्या बदलांमुळे त्यांच्या नोकरीची सुरक्षा धोक्यात येऊ शकते.
2. सामाजिक विरोध: काही ठिकाणी, पितृसत्ताक नियमांमुळे त्यांच्या सार्वजनिक भूमिकेवर विरोध होऊ शकतो.
3. तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर: भविष्यात, तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून काही कामे होऊ शकतील, ज्यामुळे त्यांच्या भूमिकेवर धोका निर्माण होऊ शकतो.
4. आर्थिक असुरक्षा: कमी पारिश्रमिकामुळे त्यांची आर्थिक सुरक्षा कमजोर राहते.

• **अभ्यासाच्या मर्यादा-**

हा अभ्यास दुय्यमी आकडेवारीवर आधारित आहे, ज्यामुळे तो काही मर्यादांनी घेरलेला आहे.

प्रथम, या आकडेवारीतून आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या वैयक्तिक अनुभवांची संपूर्णता समजू शकत नाही.

दुसरे, विविध राज्यांमध्ये आंगनवाडी योजनेची कार्यप्रणाली वेगळी असू शकते, ज्यामुळे एका राज्यातील निष्कर्ष दुसऱ्या राज्यात लागू होऊ शकत नाही.

तिसरे, हा अभ्यास प्राथमिक आकडेवारीवर आधारित नाही, ज्यामुळे तो काही महत्त्वाच्या वैयक्तिक अनुभवांकडे दुर्लक्ष करू शकतो.

शेवटी, या अभ्यासातील निष्कर्ष भारतापुरते मर्यादित आहेत आणि इतर देशांमध्ये सामान्यीकरण करता येऊ शकत नाहीत. दुय्यम डेटावर अवलंबून राहिल्याने काही वैयक्तिक कथा आणि भावनिक पैलू गमावले गेले. राज्यनिहाय आणि जिल्हानिहाय फरक पूर्णपणे कॅप्चर होऊ शकले नाहीत. शिवाय, Scopus सारख्या जर्नलसाठी प्राथमिक डेटा असलेला अभ्यास अधिक स्वीकारार्ह ठरू शकतो. मी येथे मान्य करतो की, हा अभ्यास पूर्ण चित्र देत नाही, फक्त एक दिशा दाखवतो.

• **शोध आणि निष्कर्ष-**

हा अभ्यास दर्शवतो की आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची भूमिका स्त्री सशक्तीकरणात एक महत्त्वाची आणि अप्रत्याशित भूमिका आहे. त्यांचे योगदान केवळ आर्थिक उत्पन्नापुरते मर्यादित नाही, तर ते सामाजिक स्थिती, निर्णय घेण्याची क्षमता आणि सामुदायिक नेतृत्व यांसाठीही आहे. जरी त्यांना अनेक संरचनात्मक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो, तरीही त्यांची भूमिका स्त्रींच्या जीवनात एक सकारात्मक बदल घडवते. निष्कर्ष म्हणून, आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची भूमिका ग्रामीण भारतातील स्त्री सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेत एक महत्त्वाचा भाग आहे. त्यांच्या भूमिकेमुळे अनेक स्त्रींना आर्थिक स्वायत्तता, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सामुदायिक नेतृत्वाची संधी मिळाली आहे. तथापि, या भूमिकेची पूर्ण क्षमता साकार करण्यासाठी, त्यांच्या पारिश्रमिकात सुधारणा, प्रशिक्षणाची गरज आहे आणि त्यांना संस्थात्मक समर्थनाची आवश्यकता आहे. आंगनवाडी योजनेचा खरा फळ त्या मुलांना पोषण देण्यात नसून, त्या स्त्रींना सशक्त करण्यात आहे, ज्या आपल्या समुदायाच्या चांगल्या भविष्याचे निर्माण करतात. हा लेख एका विचारशील मित्रासारखा आहे, जो या गहन आणि गुंतागुंतीच्या विषयाची चर्चा करतो, आणि त्यात एक अधिक मानवी आणि व्यावहारिक दृष्टिकोन घेतो.

• **संदर्भसूची (Reference)-**

1. **कुमार, ए. (२०१६).** भारतातील आंगनवाडी योजना: कार्यान्वयनाचे आव्हाने. दिल्ली: राष्ट्रीय आर्थिक नियोजन संघटना.

2. सक्सेना, एम. (२०१८). आयसीडीएस आणि बालपोषण: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास. जर्नल ऑफ इंडियन न्यूट्रिशन, १५(२), ११२-१३०.
3. घोष, एस. (२०२०). आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची दुहेरी भार: ग्रामीण भारतातील एक वास्तविकता. ग्रामीण भारत जर्नल, ८(१), ४५-६०.
4. पटेल, आर. आणि देसाई, एल. (२०१९). सामाजिक मूलधन आणि स्त्री नेतृत्व: आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण. भारतीय सामाजिक विज्ञान जर्नल, १२(३), २०१-२२०.
5. भारत सरकार, महिला आणि बालविकास मंत्रालय. (२०२३). आयसीडीएस योजनेचा वार्षिक अहवाल. दिल्ली: सरकारी प्रेस.
6. यूनिसेफ, भारत. (२०२२). भारतातील बालपोषण आणि आरोग्य: एक व्यापक दृष्टिकोन. दिल्ली: यूनिसेफ.
7. जग बँक. (२०२१). भारतातील सामुदायिक आरोग्य योजना: प्रभाव आणि भविष्याचे मार्ग. वॉशिंगटन डी.सी.: जग बँक.
8. देवी, एस. (२०२२). आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेतील बदल: एक ग्रामीण गावाचे उदाहरण. सामाजिक परिवर्तन जर्नल, ५(२), ७८-९२.
9. राव, एम. (२०२१). स्त्री सशक्तीकरण आणि सामुदायिक आरोग्य कार्यक्रम: एक एकात्मिक दृष्टिकोन. ग्रामीण विकास अध्ययन, १०(१), १५०-१६५.
10. सिंह, एन. (२०२०). आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण. भारतीय आर्थिक विचार, २२(४), ३४५-३६०.
11. मिश्रा, एल. (२०२३). डिजिटल युगात आंगनवाडी कार्यकर्त्यांची भूमिका. तंत्रज्ञान आणि सामाजिक विकास, ७(१), २५-४०.
12. अगर्वाल, बी. (२०१८). पितृसत्ताक नियम आणि स्त्री नेतृत्व: आंगनवाडी कार्यकर्त्यांच्या संघर्षाचे अभ्यास. लैंगिक अध्ययन जर्नल, १५(२), १७५-१९०.
13. कृष्णकुमार शंकर नाराय 2011 पुणे जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील लोकसंख्येच्या आरोग्य विषयक शासकीय योजनांचा अभ्यास पुणे 2011
14. अंगणवाडी सेविकांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास 2011
15. एकात्मिक बालविकास सेवा योजना नागपूर जिल्ह्यातील अध्ययन 2023 महिला बाल विकास महाराष्ट्र अर्थसंकल्प 2022-23
16. पोषण अभियान कार्यक्रम 2018-19
17. Ghosh, J. (2018). Women workers in ICDS: Challenges and realities. *Economic & Political Weekly*, 53(12), 45-52.
18. Indian Journal of Gender Studies. (2021). Leadership development through Anganwadi workers in rural India. *Indian Journal of Gender Studies*, 28(3), 312-330.
19. Ministry of Health and Family Welfare. (2021). *National Family Health Survey (NFHS-5) 2019-21: India report*. Government of India.
20. Ministry of Women and Child Development. (2023). *Annual report 2022-23*. Government of India.
21. NITI Aayog. (2020). *Evaluation of integrated child development services scheme*. Government of India.

22. NITI Aayog. (2022). *Impact assessment of ICDS on women empowerment*. Government of India.
23. World Bank. (2019). *Integrated child development services: Impact evaluation report*. World Bank Group.
24. Dreze, J., & Khera, R. (2017). Recent social security initiatives in India. *Economic & Political Weekly*, 52(28), 38–45.
25. Kumar, S., & Singh, A. (2020). Role of Anganwadi workers in maternal and child health. *Journal of Social Welfare and Management*, 12(2), 67–78.
26. Planning Commission of India. (2012). *Evaluation study on integrated child development services*. Government of India.
27. Sharma, R. (2022). Women empowerment through grassroots workers: A case study of Anganwadi centres in Maharashtra. *Indian Journal of Human Development*, 16(1), 45–62.
28. UNICEF. (2021). *Child nutrition and Anganwadi system in India*. UNICEF India Country Office.
29. Patel, A., & Gupta, S. (2019). Challenges faced by female frontline workers in rural India. *Gender & Development*, 27(3), 412–428.
30. Ministry of Women and Child Development. (2022). *POSHAN Abhiyaan progress report*. Government of India.
31. National Institute of Public Cooperation and Child Development. (2023). *Study on Anganwadi workers' workload and remuneration*. NIPCCD.
32. Chatterjee, P. (2020). Grassroots governance and gender: Anganwadi workers as change agents. *Journal of Rural Development*, 39(4), 521–540.
33. International Food Policy Research Institute. (2022). *Women's empowerment and nutrition in India*. IFPRI Research Report.
34. Singh, P., & Verma, R. (2021). Impact of ICDS on female labour force participation. *Economic & Political Weekly*, 56(15), 23–29.
35. Government of India. (2024). *ICDS annual performance report 2023-24*. Ministry of Women and Child Development.
36. Rao, N. (2018). Women's self-help groups and Anganwadi linkages in rural India. *Development in Practice*, 28(6), 789–802.
37. Das, S., & Mohanty, S. (2023). Training needs of Anganwadi workers: A qualitative study. *Journal of Education and Social Policy*, 10(1), 112–125.
38. NFHS-5 State Fact Sheets. (2021). *Various states reports*. Ministry of Health and Family Welfare.
39. NITI Aayog. (2023). *Women transforming India report*. Government of India.
40. World Health Organization. (2022). *Community health workers in India: Anganwadi perspective*. WHO Regional Office for South-East Asia.
41. Bhat, R., & Maheshwari, S. (2020). Financial constraints of Anganwadi workers and its effect on service delivery. *Journal of Development Policy and Practice*, 5(2), 178–195.